

**Органи управління в Слобідсько-Українських
військових поселеннях 1817 – 1832 рр.**

В останні роки дослідники все частіше почали звертати увагу на історію військових поселень в Росії, в т. ч. на процеси їх соціально-економічного розвитку [1]. Проте процеси формування та розвитку органів управління військових поселень кавалерії в Слобідсько-Українській губернії, як і окремі питання їх влаштування, залишаються слабо вивченими в історичній літературі. Почато лише вивчення регіональних аспектів цієї проблеми [2]. Тому, в даній статті зроблена спроба проаналізувати розвиток системи управління в Слобідсько-Українських військових поселеннях 1817 – 1832 рр.

Новий державний інститут, яким були військові поселення, виконання ним особливих функцій і обов'язків, а також відмінна від інших закладів структура, поставив на порядок денний питання створення нової системи управління. Організаційна структура військових поселень, яка багато в чому співпадала з загальноармійською, значною мірою визначила і систему їх управління в 1816 – 1832 рр. Головною ж відмінною рисою органів управління військовими поселеннями було сполучення в них як військових (бойова підготовка військ), так і господарських функцій (організація сільськогосподарського виробництва, будівельних робіт, торгівлі і промислів). В принципі ці органи управління як би синтезували функції двох вищих органів управління збройними силами – Головного штабу Його Імператорської Величності і Військового міністерства [3]. Ще однією особливістю формування управлінських структур військових поселень була тенденція їхнього розвитку знизу вгору, тобто вони утворювались по мірі формування самої поселеної системи, в тому числі і округів кавалерії, завершення поселення дивізій та об'єднання їх в корпуси.

Перейшовши до військового відомства, поселенці підкорялися порядку „військового влаштування” і входили „до залежності полкового управління” [4]. Тому створення системи управління починалось на рівні поселеного ескадрону і полку, тобто на місцях. Ці органи почали створюватись відразу ж по прибутті поселених ескадронів до місць поселення і після переведу визначених територій до складу округів поселень. Кожний поселений кавалерійський полк складався з 6 ескадронів (3-х поселених і 3-х резервних) [5]. Для командування цими ескадронами призначався спеціальний штаб-офіцер, який мав посаду командира поселених і резервних ескадронів. Поселеними ескадронами командували ротмістри, а резервними – штаб-ротмістри, які „підпорядковувалися першим командирам” [6].

Однак стройові офіцери, як правило, були далекими від проблем сільськогосподарського виробництва, тому для вирішення всіх питань, пов'язаних із господарським влаштуванням і розвитком інфраструктури поселених округів, при командирах поселених ескадронів і полків створювалися ескадронні і полкові комітети. Ці органи місцевого управління частково звільняли командирів поселених підрозділів від вирішення тих чисельних проблем, які виникали під час створення господарської інфраструктури округів, їх функціонування на принципово новій основі. Також, комітети вирішували і деякі правові питання, а інколи виступали і в ролі судових інстанцій по громадянським позивам і скаргам військових поселенців [7]. В Слобідсько-Українських військових поселеннях ескадронні і полкові комітети були утворені взимку – навесні 1818 р., тобто в процесі поселення полків.

Ескадронні комітети, як правило, вибирались самими військовими поселенцями з людей „між ними довірених і добросовісних” і складалися з одного унтер-офіцера і трьох поселенців-хазяїв [8]. Вибори відбувалися у двох складах, після чого претенденти представлялись ескадронному командирі, який призначав їх за своїм розсудом, а які не увійшли до складу комітету вважались кандидатами і заміщали членів комітету в разі їх хвороби

чи смерті. Склад комітету затверджувався командиром поселених і резервних ескадронів, і після прийняття присяги, він приступав до виконання своїх обов'язків. Обирався цей комітет тільки на один рік [9]. Засідання проходили один раз на тиждень (в суботу), щоб не відволікати поселенців від їхніх занять. В повноваження ескадронних комітетів входили розгляд господарських спорів між поселенцями та їх постояльцями, а також „запис духовних заповітів про власність”, тобто виконання функцій нотаріальних органів. При розгляді спірних справ комітет мав головною задачею „примирити незгодних і доставити кожному справедливе задоволення” [10]. Коли поселенці не були задоволені рішенням ескадронного комітету, питання передавалося на розгляд до комітету полкового управління.

Наступною ланкою місцевого управління був комітет полкового управління. Його структура і функції були значно складнішими ескадронного комітету, а коло розв'язуваних питань було набагато ширшим. Комітет полкового управління, знаходячись під головуванням командира поселеного полку, складався з шести членів: старшого священника, трьох командирів поселених і резервних ескадронів і двох обер-офіцерів [11]. Засідання комітету проходили щотижня, а всі питання вирішувалися більшістю голосів і фіксувались в журналах засідань. Два обер-офіцери, які призначались до комітету, знаходились при ньому постійно „ради невпинного руху справ”, а також для виконання всіх прийнятих комітетом рішень [12]. Один з цих офіцерів був скарбником і відав фінансовими питаннями, вів облік грошових сум, які відпускались на влаштування поселення, завідував позиковим грошовим капіталом і запасами хліба та фуражу.

Комітет полкового управління був останньою інстанцією для вирішення всіх господарських питань які стосувалися військових поселенців. За положенням, його влада розповсюджувалась на „всі частини господарського влаштування військового поселення в своєму окрузі”. За комітетом зберігалось право подачі скарг бригадним і дивізійним командирам під час інспекторських оглядів. При розбіжностях, що виникали

під час засідань, остаточне рішення міг прийняти вищестоящий начальник. Командир полку мав право видати наказ про виконання (під свою відповідальність) і того питання, яке не набрало більшості голосів [13].

При полковому комітеті перебувала канцелярія, яка складалася з двох відділів і архіву. Перший відділ канцелярії видав збором відомостей про кількість населення округу, заняття військових поселенців, займався питаннями переходу корінних жителів у військове поселення, розподілом поселенців на групи і категорії, наділенням їх худобою та інвентарем, заміною і позбавленням поселенців господарства. Тут же збирались відомості про щорічні посіви і врожаї хліба, проводився розбір скарг по господарській частині і складалися представлення про придання винних суду [14]. Другий відділ займався складанням щорічних кошторисів на будівництво, щомісячних відомостей по прибутковій і витратній частинам грошових сум, звітів про позиковий грошовий капітал і запасах хлібного і фуражного продовольства, а також по кінним заводом, планів земель і будівель округу, робив покупку необхідних будматеріалів і заключав підряди. Їм же складалися наряди на суспільні роботи (заготівлю дров, перевезення вантажів, ремонтні роботи та інше) та оплату за них, призначалась допомога з позикового грошового капіталу і із запасних хлібних магазинів. Канцелярія комітету знаходилась у веденні полкового аудитора, а кожне відділення і архів – старших писарів. Писарі обирались з кантоністів, не здатних до стройової служби [15].

Серед інших обов'язків комітету полкового управління був контроль за всіма сторонами життя у військових поселеннях. Комітет через ескадронних командирів і ескадронні комітети „обертав безпосередньо увагу” на поведінку кожного жителя округу військового поселення. За його рішеннями карались недбайливі поселенці і заохочувались ті, які мали успіхи в удосконаленні хліборобства, поширенні скотарства, взагалі поліпшенні свого господарства і хто проявляв ретельність в освоєнні військових наук. Комітетом об'являлась подяка і тим ескадронним командирам, які

демонстрували особливе старання в підвищенні ефективності господарства свого округу. Над „недбайливими” хазяїнами він встановлював опіку, а в разі закінчення її терміну без позитивних результатів, комітет позбавляв їх господарства і замінював іншими поселенцями. В комітеті видавались дозволи на вступ до шлюбу, звільненні білети на певний термін для вільного проїзду в сусідні повіти і губернії для торгівлі і промислових занять. Під безпосереднім управлінням комітету знаходились і різні господарські заклади (кінні заводи, промисли, хлібні запасні магазини та інше).

Комітет полкового управління повністю контролював процес сільськогосподарського виробництва на території округу, слідкував за своєчасною і правильною обробкою полів, повинен був піклуватись про поліпшення землеробства, а також спостерігав за станом худоби у поселенців. У неврожайні роки він піклувався про прийняття заходів для забезпечення поселенців всім необхідним. Крім того, комітет керував всіма ремонтними роботами в окрузі, проводив торги, заключав підряди і мав право заключати контракти на суму до 15 тис. руб. (від 1 до 5 тис. руб. – з дозволу бригадного командира, а від 5 до 15 тис руб – начальника дивізії) [16]. Також, на комітет покладалась турбота про здоров'я поселенців в окрузі, попередження появи повальних хвороб і прийняття запобіжних мір [17]. Разом з тим члени комітету повинні були слідкувати „щоб ніхто з офіцерів не уживав поселенців на свою роботу і не відволікав би їх від господарства”, тим самим зберігаючи його від розладу [18].

Як ми бачимо, комітет полкового управління в повній мірі ніс відповідальність по всім питанням господарського розвитку в окрузі, за вирішення фінансових справ і робив все можливе для більш швидкого переходу військ на самозабезпечення продовольством та фуражем. Зважаючи на це, полковий командир мав можливість приділяти більше уваги стройовій підготовці особового складу, хоча при цьому він не звільнявся від відповідальності за економічний стан округу. Якщо ж визначати роль

комітету при командирі полку, то можна стверджувати, що він відігравав при ньому роль розпорядницького і виконавчого органу.

Наступною ланкою в управлінській системі військових поселень був дивізійний штаб. 6 жовтня 1821 р. було прийнято положення „Образование дивизионного штаба поселенной дивизии”, в якому визначався його склад і функції [19]. Згідно положення, штаб поселеної дивізії зберігав, в основному, весь склад і структуру штаба звичайної дивізії, який визначався §57 Постанови для управління великої діючої армії. Але виходячи зі специфіки управління поселених підрозділів, в нього були введені нові посади: начальника робіт, старшого ад'ютанта, офіцера світи й. і. в. по квартирмейстерській частині, аудитора, бухгалтера і його помічника [20]. Основний принцип, закладений в основу структури штабу поселеної дивізії, можна визначити як можливість управління поселеної і діючої частинами в разі виступу останньої з округу поселення в похід. В разі виступу дивізійного командира в похід разом з діючими ескадронами, командування в поселених ескадронах здійснював спеціально призначений на цей випадок генерал. В поселенні на час походу залишались тільки нововведені члени дивізійного штабу, а інші його члени виступали в похід разом з дивізійним командиром [21].

Управління штабу поселеної дивізії розподілялось на 3 частини: квартирмейстерську (очолював дивізійний квартирмейстер), чергування (очолювалось двома старшими ад'ютантами і обер-аудитором) і економічну (очолював начальник робіт). Дві перші частини виділялись у відповідності з правилами, які пропонувались в установі для управління великої діючої армії, а третя визначалась поселенням військ [22]. В компетенції квартирмейстерської частини штабу поселеної дивізії знаходились питання детального опису округів військового поселення, складання карт і планів округів, розробка маршрутів пересування військ та розподіл їх на зимні квартири. Вона ж проводила підготовчі роботи по прийому нових територій до складу поселених військ, тобто складання карт і описів економічних

волостей та казенних селищ, які відходили до військових поселень, вибір зручних земель для округів поселення та остаточне визначення їх кордонів, підбір місць для полкових і ескадронних штабів, розчищення полів, лісів, осушення боліт, розподіл полів на ділянки. Чергування підрозділялось на три столи. Перший стіл займався питаннями проходження стройової служби в поселеній дивізії, складанням звітів про кількість солдатів і офіцерів, стройових коней та інше. Другий стіл відав питаннями розподілом стройових частин, складанням списків для жалування і продовольства людей, збирав відомості про стан у військових поселенців робочої та іншої худоби. Судовими справами в дивізії займався третій стіл. Економічна частина штабу розподілялась на два столи: один з них займався будівництвом в поселених округах під керівництвом начальника робіт, а в компетенції другого була вся економічна частина дивізії, яка знаходилась під наглядом бухгалтера [23].

Докладний опис предметів ведення кожного із столів дивізійного штабу складався в штабі окремого Корпусу військових поселень і з затвердженням Головного над військовими поселеннями начальника, розсилався для виконання в штаби дивізій. Дивізійний штаб також мав архів і типографію. Їх діяльність здійснювалась під наглядом старшого ад'ютанта другого столу чергування і вони завжди залишались в штаб-квартирі поселеної дивізії [24]. Асигнування на утримання дивізійних штабів відпускались по кошторисам на влаштування поселених військ.

Таким чином, штаб поселеної дивізії став універсальним органом, в якому передбачався чіткий розподіл функцій. Штаб поєднував управління як стройовою, так і господарською частинами поселень. Також, одна частина штабу була розрахована на керівництво військами в бойових походах, а друга, залишаючись весь час на місці, займалась управлінням поселеними підрозділами. В складі Слобідсько-Українського військового поселення було два дивізійних штаби, тобто за кількістю поселених дивізій (2-ї уланської і 2-ї кірасирської).

З воцарінням імператора Миколи I почалася поступова ліквідація автономії військових поселень, яка існувала під час Олександра I. 30 квітня 1826 р. було видано рескрипт на ім'я О.А.Аракчєєва, яким „задовольнялась його прохання” про надання йому відпустки з виїздом за кордон на лікування, тобто фактично його було відправлено у відставку. Командування поселеними військами тимчасово доручалось генерал-майору П.А.Клейнміхелю, який був зобов'язаний „в справах важливих”, потребуючих „дозволу Головного над військовими поселеннями начальника... відноситися” до начальника Головного штабу й. і. в. І.І.Дибичу [25]. З цього моменту почалось поступове підпорядкування військових поселень загальному армійському командуванню. У зв'язку з цим почалось реформування центральних органів управління. Однак місцеве управління (ескадронні комітети, комітети полкових управлінь) залишилось в колишньому вигляді.

На початок царювання імператора Миколи I склалася досить розгалужена мережа військових поселень і структура їхнього управління. Всі військові поселення кавалерії розподілялись на округи, і кожен округ отримував назву того полку, який в ньому розквартирувався. Два полкових округи складали поселену бригаду, на чолі з бригадним командиром. В кавалерії дві бригади складали поселену дивізію, а дві дивізії об'єднувались в склад поселеного корпусу. В рамках Слобідсько-Українських військових поселень 1829 р. 2-а уланська і 2-а кірасирська дивізії, які до цього складали загін військових поселень в Слобідсько-Українській губернії, були зведені в 2-й поселений кавалерійський корпус [26]. Штаб корпусу мав таку ж структуру, як і дивізійний, але з декілька більшим штатом [27]. Він також мав свій архів і типографію.

Командир поселеного корпусу мав ряд специфічних обов'язків. Він спостерігав за станом господарської частини у всьому поселеному корпусі і йому було надане право затверджувати контракти на поставку матеріалів та інших речей для будівництва на суму до 15000 руб [28]. До обов'язків

корпусного командира входило піклування про влаштування і благоустрій округів, а також він повинен був приймати міри щодо усунення всіх непорядків і упущень. За порушення в ході влаштування поселених округів, командир корпусу ніс особисту відповідальність. Щорічно він повинен був проводити інспекторські огляди округів військового поселення, які знаходились під його начальством. Під час кожного такого огляду він повинен був оглядати селища кожного округу, поля, всі господарські заклади округу і казенні будівлі та повідомляти до Штабу окремого Корпусу військових поселень про стан справ на місцях. Корпусний командир особисто проводив „свідчення грошової казни”, повинен був ревізувати справи комітету полкового управління і подавати звіти про стан фінансів в округах [29]. Щорічно він також подавав звіти про витрати з асигнованих на влаштування поселених округів коштів і матеріалів на будівництво. Тому дивізійні командири повинні були надавати йому щомісячні відомості про наявний стан грошових коштів по всіх округах. Отже, командир корпусу не мав змоги розпоряджатися фінансами на свій розсуд. Контроль з боку Економічного комітету Штабу окремого Корпусу військових поселень не дозволяв також використовувати гроші не за призначенням.

Під час виступу поселеного корпусу в похід, корпусний командир разом з діючими ескадронами входив до складу діючої армії і залишав командування округами спеціально призначеному генералу. Всі члени управління корпусного штабу по поселеній частині залишались в поселені при новому начальникові. Після повернення військ з походу, діюче і поселене управління з'єднувалось знову воєдино, і корпусний командир вступав знов „в повне розпорядження по всім частинам ввіреного йому корпусу”.

Наказом від 30 квітня 1829 р. при військових поселеннях організовувалась рота топографів в складі 75 чоловік. В 2-й резервний поселений кавалерійський корпус призначалось 13 топографів: чотири повинні були перебувати при корпусному штабі, а інші при дивізійних

штабах та штабі артилерії цього корпусу [30]. Навесні 1831 р. було видано наказ про створення при Головному штабі й. і. в. по військовим поселенням корпусу інженерів військових поселень [31]. Мета його створення полягала в тому, щоб постійно мати при військовому поселенні офіцерів для проведення робіт та спостереження за ремонтним утриманням будівель. Він формувався з офіцерів і генералів корпусів інженерного і шляхів сполучення, які були прикомандировані до військових поселень для будівельних робіт. Корпус складався з головного управління і трьох округів. Головне управління, до якого входили Директор робіт, старші ад'ютанти першого відділу Економічної частини, голова Будівельного комітету в батальйонах військових кантоністів і його члени, перебувало при Головному штабі й. і. в. по військовому поселенню. Другий округ корпусу інженерів вводився при 2-му резервному поселеному кавалерійському корпусі і до складу його входили корпусний інженер, два дивізійних та чотири бригадних інженери (всього 7 офіцерів) [32]. Офіцери корпусу інженерів тепер повністю відповідали за справи по проведенню будівельних робіт в округах військових поселень. В їх функції входило складання проектів і кошторисів, розробка загального розкладу про кількість робочих, майстрових і підвід, підготовка звітів про побудовані будівлі.

Отже, всі ці зміни в системі управління військовими поселеннями призводили до деякого збільшення штату корпусного і дивізійних штабів, що безсумнівно свідчило про збільшення виконуваних ними обов'язків та функцій. Також можна говорити і про прагнення вищого начальства добитися більш чіткої дії середньої ланки апарату управління, тобто спостерігається прагнення удосконалювати управління військовими поселеннями.

З цією ж метою проводились зміни в системі управління поселених кавалерійських дивізій. Наказом від 21 березня 1832 р. управління поселеної частини було відділено від діючої і резервної на полковому і бригадному рівнях [33]. Тепер, під час знаходження полків в округах поселень, полкові і

бригадні командири були начальниками тільки над діючими і резервними ескадронами ввірених їм полків та бригад. Начальники ж дивізій і корпусів, як і раніше, зберігали свої повноваження над поселеною і діючою частинами. Тільки під час виступів полків в похід, резервні ескадрони, які залишались в округах, переходили в підпорядкування генерала, що призначався на цей час для управління поселеною частиною. Отже, на рівні поселених дивізій і корпусів їхні командири зберігали всю повноту влади в питаннях бойової підготовки діючих і резервних частин та господарського розвитку округів військового поселення. Чіткий розподіл влади і функцій по двох частинах управління поселених підрозділів відбувся тільки в самій нижній ланці системи військових поселень кавалерії (ескадрони, полки, бригади). І зв'язано це було з тими змінами, які відбулися раніше, тобто з реформою поселеної системи у 1826 – 1827 рр., коли почалось відділення поселеної частини від діючої.

1832 р. у зв'язку з початком реорганізації управління збройними силами, Головний штаб по військовому поселенню і Економічний комітет були включені до складу Військового міністерства під назвою „Временный департамент по военным поселениям” [34]. З реорганізацією центрального управління, значним змінам піддалось і управління резервної поселеної кавалерії. У цьому ж році була введена посада інспектора всієї поселеної кавалерії, на яку був призначений командир 3-го резервного поселеного кавалерійського корпусу генерал від кавалерії граф І.Й.Вітт. Інспектору поселеної кавалерії підпорядковувались війська 1-го, 2-го резервних та Зведеного кавалерійських корпусів (нумерація корпусів змінилась: 2-й резервний поселений кавалерійський корпус став 1-м, а 3-й – 2-м), а також всі округи військових поселень кавалерії. Під його командуванням знаходились також деякі резервні піхотні дивізії та артилерійські роти. Для оперативного управління всіма цими військами був утворений штаб інспектора поселеної кавалерії, а йому самому була „надана влада корпусного командира Окремого корпусу в мирний час” [35].

Таким чином, можна констатувати, що формування апарату управління Слобідсько-Українського військового поселення відбувалося по мірі розвитку самої системи поселень та округів кавалерії. Організація місцевих органів управлінської системи йшла по висхідній, і починалась вона з організації нижчої ланки, потім оформлялась середня ланка, і тільки після цього завершувалось створення вищих органів керівництва на рівні корпусу. З часом, як і сама поселена система, так і апарат управління зазнав певних змін і піддався реорганізації у відповідності з тими змінами, які вносились в її організаційну структуру. В цілому система управління Слобідсько-Українського військового поселення була схожою з апаратом управління армійських корпусів і дивізій, але разом з тим вона була призвана вирішувати одночасно два завдання: здійснювати військову підготовку ескадронів та полків і виконувати всі функції господарського влаштування поселених округів. А звідси йшов і розподіл влади командирів поселених підрозділів, який обумовлював наявність двох частин в управлінні: діючої і поселеної.

Джерела та література:

1. Липовская Т.Д. Социально – экономическое и правовое положение военных поселян на Украине 1817-1857 гг. – Днепропетровск, 1982; Богданов Л.П. Военные поселения в России.- М., 1992; Ячменихин К.М. Финансирование и бюджет военных поселений в России // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1993. - № 2. – С.35-44; Він же. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. – 1997. - № 2. – С.34-48; Кандаурова Т.Н. Экономическая система округов военных поселений кавалерии (статистический анализ массовых источников) // Круг идей: традиции и тенденции исторической информатики. – М., 1997. – С.175-182; Вона ж. Социальная организация военных поселений в России // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1997. - № 4. – С. 56-71; Вона ж. Военные поселения в России: аспекты экономической истории // Экономическая история. Ежегодник. 2000. – М., 2001. – С.559-595.
2. Блашков Ю.А. Военные поселения на территории Белоруссии в первой половине XIX в. – Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Минск, 1984; Кандаурова Т.Н. Херсонские военные поселения 1817-1832 гг. (Административно-хозяйственная структура). –

- Автореф. дисс... канд. ист. наук. – М., 1989; Ячменихин К.М. Структура Новгородских военных поселений и их управление в 1816-1831 годах // История СССР. – 1989. - № 1. – С.90-102;
3. Ячменихин К.М. Структура Новгородских военных поселений и их управление в 1816-1831 годах // История СССР. – 1989. - № 1. – С. 99.
 4. Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии. – СПб., 1817. – Ч. I. – § 31. – С. 12.
 5. Там само. – § 3, 5. – С. 2.
 6. Там само. – § 4, 6. – С. 2-3.
 7. Учреждение о военном поселении пехоты. – СПб., 1817. – Ч. III. – § 423. – С. 16-17.
 8. Там само. – § 413. – С. 14.
 9. Там само. – § 418, 419. – С. 15.
 10. Там само. – § 423. – С. 16-17.
 11. Там само. – § 388. – С. 5.
 12. Там само. – § 394. – С. 7.
 13. Ячменихин К.М. Военные поселения в России (Административно-хозяйственная структура). – Дисс... докт. ист. наук. – М., 1993. – С. 144.
 14. Карцов П. О военных поселениях при графе Аракчееве // Русский вестник. – 1890. - № 2. – С. 166.
 15. Учреждение... – Ч. III. – § 400, 411. – С. 9, 13.
 16. Учреждение... – Ч. III. - § 468; Карцов П. Назв. праця. – С. 167.
 17. Карцов П. Назв. праця. – С. 167-168.
 18. Учреждение... – Ч. III. – § 501. – С. 46-47.
 19. Полное Собрание Законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Т. XXXVII. - № 28770. – С. 867-871; Російський державний військо-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 589-605.
 20. ПСЗ. – Т. XXXVII. - № 28770. – § 1-2. – С. 867.
 21. Там само. – § 8-14. – С. 867-868.
 22. Там само. – § 4-5. – С. 867.
 23. Там само. – § 15-25. – С. 868-869.
 24. Там само. – § 26-27. – С. 869.
 25. Ячменихин К.М. Структура Новгородских военных поселений и их управление в 1816-1831 годах // История СССР. – 1989. - № 1. – С. 102.
 26. ПСЗ. 2-е Собрание. – Т. IV. - № 3156. – С. 648-649.
 27. Там само. – Т. III. - № 1705. – С. 23-26; Т. IV. - № 2604. – С. 30-31, № 3156. – С. 648-649.

28. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 1753. – Арк. 86-86 зв.
29. Учреждение... – Ч. III. – § 508-509. – С. 51-52.
30. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 1753. – Арк. 45-46 зв.
31. Там само. – Спр. 2221. – Арк. 58-59.
32. Там само. – Арк. 58 зв.
33. ПСЗ. 2-е Собрание. – Т. VII. - № 5241. – С. 147.
34. Ячменіхін К.М. Реформування військових поселень в Росії наприкінці 20-х – у 30-х рр. XIX ст. // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернігів, 1998. – С. 17.
35. Він же. Военные поселения в России (Административно-хозяйственная структура). – Дисс... докт. ист. наук. – М., 1993. – С. 166.